

ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ

«ՆՐԱՆՅ ԲՇՈՒՄ ԵՆ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ ...»

*Կլարա և Ֆրից Չիգրիսպր-Հիլթիները
Հայոց ցեղասպանության սկանսարեսներ
(1915-1918)*

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱՄԱՆՍԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ

«Նրանց քշում են
անապատները...»

Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիները
Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ
(1915-1918)

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2017

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Ս 294

Խմբագիր՝ Բ.Գ.Թ. Մերի Հովհաննիսյան

**Գերմաներենից թարգմանությունները՝ մասնակցությամբ
Էվելինա Մակարյանի**

Մաքայան Դ.

Ս 294 «Նրանց քշում են անապատները...»

Կլարա և Ֆրից Ջիգրիստ-Հիլթիները Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ (1915-1918): -Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2017, - 424 էջ:

Աշխատության հիմքում ընկած են Դորա Մաքայանի՝ շվեյցարական արխիվներից հավաքած և գոթերեն ձեռագրերից վերծանած՝ Հայոց ցեղասպանության ականատեսների՝ շվեյցարացի ամուսիններ Կլարա և Ֆրից Ջիգրիստ-Հիլթիների օրագրությունները:

«Նրանց քշում են անապատները...» գիրքը բաղկացած է երեք գլխից. առաջին երկուսը նվիրված է շվեյցարացի գույզին, իսկ երրորդը՝ նրանց օգնությամբ սպանողից մազապուրծ եղած հայորդի Հայկ Արամյանին: Այս երեք հեղինակների գործերը միահյուսված են որպես Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված մի նոր վավերագրություն:

Գիրքը հասցեագրված է ցեղասպանագետներին և ընթերցող լայն հանրությանը:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2210-0

[YEREVAN STATE
UNIVERSITY]
PUBLISHING HOUSE

© ԵՊՀ հրատ., 2017

© Մաքայան Դ., 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վոլֆգանգ Գուստ	
Բեռլին-Բադդադ` հայերի համար օրհասական	
երկաթուղին.....	5

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արխիվային սի մեծ գանձի ձեռքբերումը.....	19
---	----

Մաս I

Կլարա Զիգրիստ-Հիլթի

Օրագիր և զեկույց

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	32
---------------------	----

ՕՐԱԳՐԻ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Օրագրի կառուցվածքը, ձեռագիրը և լեզվական ոճը	43
---	----

Օրագրի բովանդակությունը.....	50
------------------------------	----

Նշանախոսություն, հարսանիք և հարսանեկան	
ճանապարհորդություն.....	50

Կյանքը Թուրքիայում.....	60
-------------------------	----

Պայքար միջատների ու համաճարակների դեմ	74
---	----

Երջանիկ ամուսնություն.....	77
----------------------------	----

Գրաքննություն և ինքնագրաքննություն.....	85
---	----

Կլարայի օրագրության պատմական	
նշանակությունը.....	94

ՕՐԱԳՐԸ.....	99
-------------	----

Օրագրի հավելված (Memorandum)	233
------------------------------------	-----

ԶԵԿՈՒՅՑԻ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	237
----------------------------	-----

ԱՄԱՌ 1915.....	249
----------------	-----

Մաս II

Ֆրիդոլին (Ֆրից) Ջիգրիստ-Հիլթի

ԿԵԼՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	268
ԵՐԵՔ ԳՐՎԱԾՔԻ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	278
1. Շվեյցարիա տունդարձի մասին.....	279
ՏՈՒՆԴԱՐՁ 1918 Թ.....	282
2. Տրապիստների վանքի պատմության մասին.....	294
ԵՂԱՅՐ ԲԵՐԳՄԱՆՍԸ՝ ՄՈՐԹՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ.....	297
3. Հայ բարեկամների ուղղված նամակի մասին.....	304
ՆԱՄԱԿ ՀԱՅ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻՆ.....	307

Մաս III

Հայկ(ագուն) Ա. Արամյան

*Մեծ Եղեռնի Պատգամ: Հայոց Տանթեական: Քաւարան եւ
Հրաշալի Յարուժին*

ԿԵԼՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	312
ՀԱՅԵՐԵՆ ՄԻ ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ.....	319
Բաղդադի երկաթուղին և Հայոց ցեղասպանությունը....	326
Քաղվածքներ Հայկ Արամյանի գրքից.....	347
Կայուն բարեկամություն.....	379
ՎԵՐՋԱԲԱՆ. ՄԵԿ ԴԱՐ ԱՆՑ.....	387
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	410
Թուրքիայում ընթերցված գրքերի ցանկ	
Կլարայի օրագրից (1915-1918).....	418
ԿԵԼՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԴՈՐԱ ԱԱՔԱՅԱՆ.....	421

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վոլֆգանգ Գուստ

Բեռլին-Բադդադա՝ հայերի համար օրհասական երկաթուղին

Գերմանիայի արտասահմանյան ամենամեծ ներդրումն էր այն՝ Բադդադաի երկաթուղին, որը խոստանում էր դառնալ Եվրոպան Պարսից ծոցի հետ կապող և դրանով իսկ դեպի բրիտանական հզոր կայսրության մարգարիտը՝ Հնդկաստան տանող ամենաարագ ուղին: Իսկ հայերի համար, հատկապես նրանց համար, որոնք ապրում էին Օսմանյան կայսրության արևմտյան տարածքներում, Բադդադաի երկաթուղին դարձավ դեպի մահ տանող ամենաարագ ուղին:

Չկար գերմանացիների կողմից իրագործված՝ Բադդադաի երկաթուղու նման նույնքան հեղինակավոր արդյունաբերական մի այլ նախաձեռնություն: Գերմանացիներից շատերի համար այդ երկաթուղին ճանապարհ էր հարթում դեպի «Արևելք» բառին հոմանիշ դարձած «վայրի Քուրդիստանը», ինչպես այդ տարածքը կոչվում էր այդ ժամանակներում ամենից շատ ընթերցվող գերմանացի հեղինակ Կառլ Մայի (Karl May) պատմվածքներում, որոնք երևակայական էին, քանի որ հեղինակն ինքը երբեք ոտք չէր դրել իր հեքիաթային աշխարհը պատկերող որևէ երկիր: Ավելի առարկայական էր այս հարցում Բադդադաի երկաթուղու շինարարության ծախսերը հոգացող Գերմանական բանկի (Deutsche Bank) գլխավոր մատակարարի տեսակետը: Երբ 1898 թ. գերմանացիներին տրվեց շինարարական աշխատանքներն սկսելու վերջնական արտոնությունը, բանկի գլխավոր պաշտոնակատարը այդ գործարքին տվեց հետևյալ հեզնական գնահատականը. «Ես թքած ունեմ այդ արտոնագրի և Բադդադաի երկաթուղու ամբողջ շինարարության վրա»: Մինչև պատերազմի ավարտը այդ երկաթուղին Գերմանական կայսրու-

թյանը պիտի արժենար 360 միլիոն մարկ, իսկ հայերին՝ իրենց կյանքը¹:

«Պետք է մարդկության պատմության շատ խորքերը գնալ՝ գտնելու համար նմանօրինակ հրեշավոր գազանություն, ինչպիսին է օրերս Թուրքիայում իրագործվող հայերի բնաջնջումը»,– գրել է 1915 թ. օգոստոսի 17-ին Անատոլիական երկաթուղային ընկերության փոխնախագահ Ֆրանց Գյունթերը (Franz Günther): Վերջինս ղեկավարում էր Բադդադի երկաթուղու շինարարական աշխատանքները: Կարճ ժամանակ անց նա Արթուր ֆոն Գվիններին (Arthur von Gwinner) ուղարկեց մի լուսանկար հետևյալ գրությամբ. «Ահա՛ թե ինչ մշակույթով է Թուրքիայում ներկայանում Անատոլիական երկաթուղին: Սրանք մեր, այսպես կոչված, ոչխարներ փոխադրող վագոններն են (Hammelwagen), որոնցից 10-ի մեջ տեղափոխվում է 880 մարդ»: Կենդանիների համար նախատեսված այդ վագոնների մեջ խցկված այդ մարդիկ բացառապես տարհանված հայեր էին²:

Ժամանակակից գրականության մեջ Բադդադի երկաթուղու պատմությունն օգտագործվում է որպես պատմական իրողություններից շեղելու միջոց: Այսպես, ցեղասպանությունը ժխտողների, այդ թվում՝ պաշտոնական Թուրքիայի համար այդ թեման չափազանց ձեռնտու է՝ բուն եղելություններից խույս տալու համար: Չէ՞ որ գերմանական այդ հեղինակավոր ծրագիրը ներկայացվում է որպես գերմանական իմպերիալիզմի խորհրդանիշ՝ իր բազմաթիվ տարբերակներով, որոնց առնչությունների մեջ գաղափարական տեսակետից լավագույն ձևով քողարկված են Նամիբիայի հերերո ու նամա ցեղերի և, անշուշտ, նաև հայերի դեմ ձեռնարկված բնաջնջման գործողությունները:

¹ Pohl, Manfred (1999), էջ 93:

² Նույն տեղում:

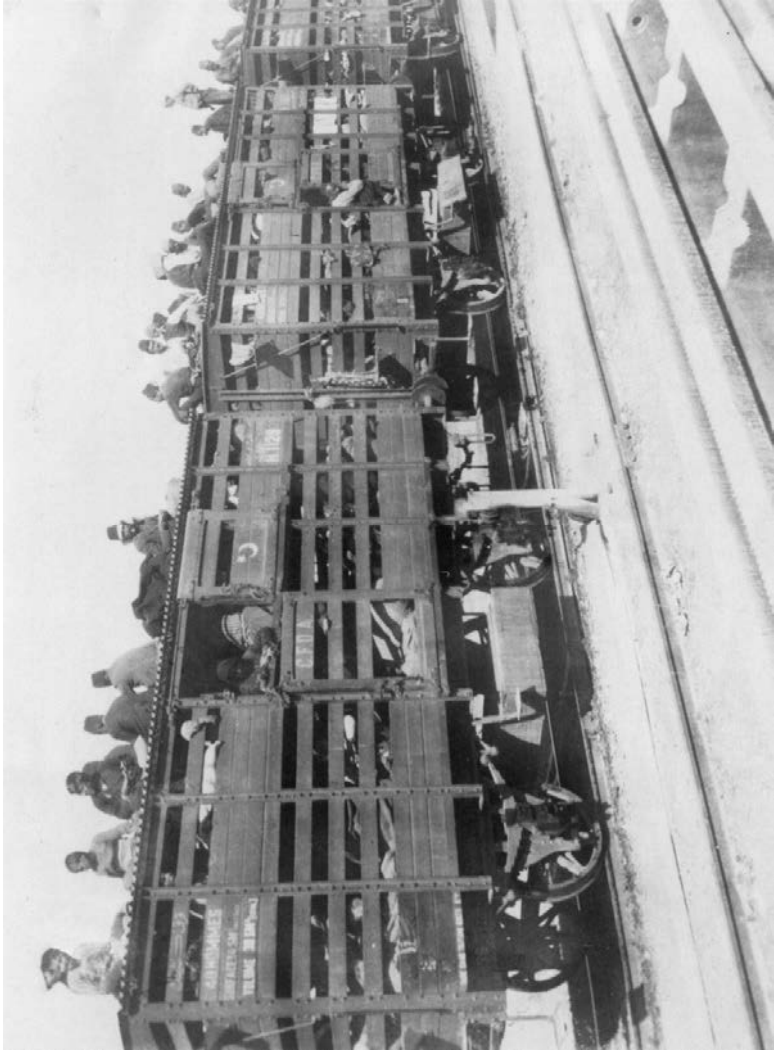
Հայոց ցեղասպանության շրջանում Բաղդադի երկաթուղու շինարարության վրա աշխատող հայերի ճակատագիրը, փաստորեն, ուսումնասիրված չէ, քանի որ Գերմանական բանկը իր արխիվը տրամադրում է միայն առանձին գիտնականների, որի պատճառով էլ ինձ մերժեցին փաստաթղթերի ձեռքբերումը: Այս գրքում հայերի ճակատագիրը ընթերցողին ներկայանում է Զիգրիստ-Հիլթի ականատես զույգի տեսանկյունից, և երկուսն էլ նկարագրում են իրենց տեսածն ու ապրածը, որն առավելապես վտարված հայերի և ավելի նվազ երկաթուղու վրա աշխատողների ճակատագիրն է: Իսկ վերջիններին աշխատանքի էին ընդունում, քանի որ նրանք ոչ միայն հիանալի արհեստավորներ էին, այլև մեծ մասամբ տիրապետում էին շատ լեզուների: Սա մի կարևոր առավելություն էր երկաթուղու համակարգում, որի վարչության պաշտոնական լեզուն ֆրանսերենն էր:

Առաջին աշխարհամարտում ցեղասպանության ենթարկվող տարհանվածներին ուղղակիորեն վերաբերող օտար քաղաքացիների օրագրերը շատ հազվադեպ են: Եվ շատ կարևոր է, որ դրանք հրատարակվեն, որպեսզի լրացնեն 20-րդ դարի առաջին մեծ ցեղասպանության մասին մեր ունեցած թերի պատկերացումը: Այդ է պատճառը, որ Դորա Սաքայանի կողմից շվեյցարական զույգի՝ Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիների թողած գրությունների հրատարակումն այնքան նշանակալից ու կարևոր է:

Հազվադեպ են նաև Բաղդադի շինարարության վրա աշխատած և ցեղասպանությունը վերապրած փոքրաթիվ հայերի հուշագրությունները: 1970 թ. Բեյրութ քաղաքում հայերեն լույս տեսավ Հայկ Ա. Արամյանի գիրքը, որի նյութին առնչվող առանձին հատվածները Սաքայանը հայերենից թարգմանել է գերմաներեն և առաջին անգամ ներկայացրել գերմանախոս ընթերցողին: Այդ հայերեն գրքի հեղինակը, որն իր կյանքով պարտական է Զիգրիստ-Հիլթի զույգին, նկարագրում է անձամբ ապրած Հայոց Դանթեականը, որի

Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունն ընթացքի մեջ

Հայ վտարանդիների փոխադրումը Բաղդադի երկաթուղու՝
անասունների համար նախատեսված վագոնների մեջ (1915-1916)

ընթացքում Բաղդադի երկաթուղու շինարարության վրա աշխատող հայերի համար եվրոպացի ճարտարագետների քրիստոնեական մարդասիրությունը եղել է միակ լուսավոր կետը:

Կայսերական Գերմանիայի այդ ժամանակվա արտասահմանյան մեծագույն նախաձեռնության գերմանական վարչությունը որոշ չափով ապահովում էր իր ճարտարագետների անկախությունը, քանի որ Գերմանիան Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Օսմանյան կայսրության կարևորագույն դաշնակիցն էր: Դրանով իսկ դժվար էր արգելակել հայերի ցեղասպանության մասին հաղորդագրությունների արտահոսքը: Բաղդադի երկաթուղու վրա պաշտոնավարում էին նաև շատ շվեյցարացիներ, որոնք իխստ գաղտնիության պայմաններում իրագործվող Հայոց ցեղասպանության անմիջական ականատեսներ էին: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Շվեյցարիան՝ որպես չեզոք պետություն, սերտ կապ էր պահպանում պատերազմին մասնակից երկրների երկու կողմի հետ էլ: Նույնպես էական էր, որ հայերը երկար ժամանակ և առանձին դեպքերում մինչև պատերազմի վերջը եղել են Թուրքիայի մեծագույն երկաթուղու նախընտրյալ աշխատակիցները. մի կարգավիճակ, որը, ցավոք, չկարողացան մինչև վերջ պահպանել, իսկ ամենավերջում հայտնվեցին ողբալի վիճակում: Շվեյցարացի տեղեկատուները ունեին նաև այն առավելությունը, որ նրանք արտասահմանին կարող էին տեղեկացնել այդ բոլորի մասին՝ առանց իրենց անձը առանձնապես մեծ վտանգի ենթարկելու:

Զիգրիստ-Հիլթի գույզը ցեղասպանության ընթացքում ապրում էր այսօրվա Ֆեզիփաշայում՝ Հալեպից ոչ հեռու գտնվող սիրիական քաղաքում, դրանով իսկ՝ հայերի տեղահանման ուղիների կարևորագույն հատվածում: Ինչպես շատ ուրիշ շվեյցարացի ճարտարագետներ, Ֆրից Զիգրիստը դեռևս 1910-ից աշխատում էր որպես Բաղդադի երկաթուղու՝ դեպի Հալեպ տանող մի հատվածի ճարտարագետ: 1915 թ. նա

ստանձնել էր Իսլահիե-Ռաջու հատվածի ծրագրավորումն ու Ամանոսյան լեռնաշղթայի միջով անցկացվելիք 905 մետրանոց փապուղու (թունել) կառուցումը, որի հետևանքով նա հաճախ էր գործուղվում դեպի Հալեպ՝ երբեմն նաև տիկնոջ ուղեկցությամբ:

Հալեպը Բաղդադի երկաթուղու գերատեսչության կենտրոնն էր Օսմանյան կայսրության արևելքում և միաժամանակ հայերի տեղահանումների հանգուցակետը: Բազմազգ Հալեպը Օսմանյան կայսրության արաբական հարավի կարևորագույն քաղաքներից մեկն էր: Այստեղ էին կենտրոնանում և՛ Թուրքիայի ներսից, և՛ արևելյան նահանգներից եկող տեղեկությունները:

1917 թ. աշնանը Հալեպում տեղակայված օգնության հզոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և հատկապես Միացյալ Նահանգների և Գերմանիայի դիվանագետների ջանքերով նույնիսկ պատերազմական պայմաններում հնարավոր դարձավ Թուրքիայից դուրս բերել որոշ տեղեկություններ: Հալեպի գերմանացի հյուպատոս Վալթեր Ռոյսլերը (Walter Rössler) աշխատում էր օգտագործել թուրքական իշխանությունների հետ իր լավ կապերը՝ հայերի դեմ իրականացվող բռնությունները մեղմելու համար: Միայն ինքը՝ որպես արտասահմանյան պետության ներկայացուցիչ, արտոնություն ուներ՝ իր դեսպանությանը, ինչպես նաև Արտաքին գործերի նախարարությանը գաղտնագրերի միջոցով ուղարկելու չգրաքննվող հաղորդումներ, ինչը թույլատրված էր միայն Գերմանական կայսրությանը: Ոչ մի այլ գերմանացի դիվանագետ այնպես չպաշտպանեց հայերին, ինչպես Ռոյսլերը:

Հալեպից դեպի Օսմանյան կայսրության հարավ-արևելք էին տանում երկաթուղու երկու հատվածները. մեկը՝ այսօրվա թուրք-սիրիական սահմանով դեպի Բաղդադ, մյուսը՝ Դամասկոսի և Երուսաղեմի վրայով դեպի Սինայ: Դրանով Հալեպը դեպի Պարսից ծովի և Սուեզի ջրանցքի պատերազ-

մի թատերաբեմերը տանող ուղիների հանգակետն էր դարձել: Ցամաքային այս կապերը չափազանց կարևոր էին, քանի որ Անտանտի գրահանավերը գրավել էին Միջերկրական ծովը և հսկում էին նավահանգիստները:

Հայերի տեղահանումները գանգվածային չափերով սկսվեցին իրենց պատմական հայրենիքում՝ Թուրքիայի հյուսիսարևելյան տարածքներում: Ամենամեծ և ամենադաժան ջարդերը տեղի ունեցան ցեղասպանության սկզբնական շրջանում Մուշ քաղաքի հարթավայրում և Բիթլիս քաղաքի շրջանում: Մուշի հարթավայրում հազարավոր հայեր մեծ մասամբ ողջ-ողջ հրկիզվեցին իրենց շտեմարաններում և տներում: Ում հաջողվեց փախչել այս հարթավայրի գրեթե 300 հայկական գյուղերից, նա չհասցրեց հասնել Բաղդադի երկաթուղու հեռավոր կայարաններից որևէ մեկը: Նույնը վերաբերում է Բիթլիս քաղաքի շրջակայքին՝ հյուսիսարևելյան Թուրքիայի՝ հայերով խիտ բնակեցված մի այլ տարածքի: Ռուսական սահմանի և Երզնկայի միջև ապրող բազմաթիվ հայերից ոչ մեկին նույնպես չհաջողվեց երբևէ հասնել Բաղդադի երկաթուղու որևէ կայարան: Նրանցից շատերն անհետացան Եփրատի հորձանքում, որը շաբաթներով խցանված էր մասամբ նաև իրար հետ կապկպված հայերի դիակներով: Այս տարածաշրջաններից տեղահանված հայերի համար վերջին հանգրվան են եղել Խարբերդը շրջապատող ձորերը, որտեղ թուրքերի պահակախմբերը կանոնավորապես մորթում էին գերհյուծված հայերին, ինչպես վկայում է քաղաքի ամերիկացի հյուպատոս Լեսլի Դեյվիսը (Leslie Davies), որը մի բժշկի և մի քանի թուրք բարեկամների ուղեկցությամբ ձիավարելիս երկու տարբեր առիթներով նման գազանությունների ակննատեսն է դարձել: Իսկ Վան քաղաքի հայերը, որոնք շաբաթներով պաշտպանվում էին թուրքական բանակի զինվորներից, նախընտրեցին ռուսական սահմանի վրայով փախչել կովկասյան հայերի տարածաշրջանը, մեծ մասամբ մահացան ձյունասառը լեռներում: Սև ծովի ափերին՝ Տրապի-

գոնի շուրջ ապրող հայերը քշվեցին դեպի բաց ծով և այնտեղ խեղդամահ եղան, իսկ Էրզրումից մինչև Երզնկա ընկած տարածքում մարդկանց ամբողջ քարավաններ ոչնչացվեցին Քեմախի կիրճում: Երբ Կոստանդնուպոլսում Ֆրանկֆուրտի օրաթերթի թղթակից Փաուլ Վայցը (Paul Weitz) պատերազմի վերջին տարում՝ ռուսների կամավոր նահանջից հետո, թուրքական բանակի հետ անցնում էր հյուսիսարևելյան տարածքով, նա տեսավ, թե սրճարաններում «ինչպիսի հազվադեպ սանձարձակությամբ էին պատմում հայերի ջարդերին՝ վերաբերող ամենադաժան մանրամասները: Ընդ որում՝ շեշտվում էր հատկապես այն փաստը, որ տվյալ տարածքում ոչ մի հայ այլևս գոյություն չունի. մի բան, որ մեր ճանապարհորդությունը շարունակելիս քանիցս մեզ համար էլ նկատելի դարձավ»³: Գերմանիայի արտգործնախարարության արխիվային փաստաթղթերը լի են մանրամասնություններով այն մասին, թե ինչպես տեղի ունեցավ հայերի բնաջնջումը իրենց երբեմնի բնօրրանում:

Նշված շրջանների հայերի ամենամեծ կոտորածները տեղի ունեցան տեղահանման՝ դեպի հարավ տանող գյուղական ճանապարհներին: Այդ տարածքներում երկաթուղի գոյություն չունեք, քանի որ ռուսները 1900 թ. օսմանների հետ պայմանագիր էին կնքել, որի համաձայն՝ Սև ծովի շրջակայքում երկաթուղի կառուցելու դեպքում ծախսերը հոգալու էր նախաձեռնող կողմը: Իսկ դրա համար ոչ միայն դրամն էր պակասում, այլև օսմանների ցանկությունը՝ ռուսներին նման շինարարության արտոնությունը տալու: Իսկ ռուսները բնավ համամիտ չէին, որ օսմանները ամենաարդիական փոխադրամիջոցով մուտք ունենային դեպի Կովկաս և Ռուսաստան⁴:

Այս բոլորից պետք է եզրակացնել, որ Զիգրիստ-Հիլթի գույզի՝ Բադդադի երկաթուղու հետ կապված հայերի մասին

³ www.armenocide.net, Dok.1918-06-20 -DE-001.

⁴ Նույն տեղում:

վկայությունները վերաբերում են ոչ թե Թուրքիայի հյուսիսարևելքից, այլ նրանց պատմական հայրենիքից տեղահանված հայերին: Ի դեպ, Բաղդադի երկաթուղին հայերի տեղափոխումների համար սկսեց օգտագործվել ցեղասպան գործողությունների սկզբնավորումից ամիսներ անց, և այդ երկաթուղին առաջին հերթին օգտագործվեց Միջին և Արևմտյան Անատոլիայի, ինչպես նաև հայերով խիտ բնակեցված Կիլիկիայի հայերի տեղափոխումների համար:

Բաղդադի երկաթուղու շինարարության գերմանացի պատասխանատուները մեծ ջանքեր թափեցին, որպեսզի պահպանեն հայերին՝ որպես կարևոր պաշտոնյաների ու բանվորների: Սակայն էթե Կոստանդնուպոլսի դեսպանատունը, բացառությամբ մի քանի հոգու, անկարող եղավ պաշտպանել իր հայ պաշտոնյաներին ոչնչացումից, ապա այդ ուղղությամբ երկաթուղու վարչության հնարավորությունները էլ ավելի նվազ էին: Ի լրումն դրա՝ պետք է շեշտել, որ թուրքական երկաթուղիների գլխավոր շտաբի պատասխանատու պաշտոնյան գերմանացի էր՝ փոխգնդապետ Սիլվեստեր Բյոթրիխը (Oberstleutnant Silvester Böttrich): Մի կողմից՝ գերմանացիների անկարողության, մյուս կողմից Բյոթրիխի տխրահոջակ եռանդի մասին են վկայում գերմանական արտգործնախարարության արխիվային փաստաթղթերը:

1331 թ. հոկտեմբերի 3-ին, որը համապատասխանում է 1915 թ. հոկտեմբերի 28-ին, ռազմական նախարար Էնվերը Բաղդադի երկաթուղուն ուղարկեց հրաման, որի համաձայն՝ որոշ շրջանների հայերը պետք է հեռանային իրենց աշխատատեղերից և պահանջեց պատրաստել երկաթուղային «թվով մեծ» հայ աշխատակիցների անվանացուցակներ: Հայերին բաժանեցին երկու խմբի, որոնցից մեկին մինչև տեղահանումը տրվեց մեկից մինչև տասներկու ամսվա, իսկ մյուսին՝ մեկից մինչև չորս տարվա պայմանաժամանակը: Այդ հայերը պիտի փոխարինվեին, «բնականաբար, մուսուլմա-

նական կրոնին հետևող կամ ուրիշ ազգի վստահելի մարդկանցով»⁵:

Բյոթրիխը ստորագրել է տեղահանման մի քանի հրաման: «Պարոն Բյոթրիխը ոչ միայն չդիմեց ռազմական նախարարին՝ բողոքարկելով հանձնաժողովի որոշումները, այլև այնքան նվաստացավ, որ այդ հանձնաժողովի որոշումները փոխանցեց՝ դրանց տակ իր ստորագրությունը դնելով»: Այսպես մակագրեց Բադդադի երկաթուղով զբաղվող Անատոլիական երկաթուղու փոխնախագահ Ֆրանց Գյունթերը (Franz Günther) նման հրամաններից մեկի վրա, որն այնուհետև նա ուղարկեց գերմանական դեսպանատուն:

Ապա Գյունթերն ավելացրեց. «Մեր հակառակորդները մի օր շատ դրամ են վճարելու այս գրությունն իրենց սեփականությունը դարձնելու համար: Պատերազմական առաքելության մի անդամի ստորագրությամբ նրանք ապացուցելու են, որ գերմանացիները ոչ միայն ոչինչ չարեցին կանխելու համար հայերի նկատմամբ ոտնձգությունները, այլև որոշ հրամաններ իրենցից էին գալիս, այսինքն՝ իրենց ստորագրությամբ էին կատարվում»: Ասում են, որ ռազմական թուրք գործակալը «Կծու ժպիտով մատը դրել է պարոն Բյոթրիխի ստորագրության վրա, քանի որ նույնիսկ թուրքերի համար մեծ արժեք է ներկայացնում այն փաստը, որ այդ փաստաթղթի տակ, որի մասին դեռ շատ պիտի խոսվի, դրված է գերմանացու և ոչ թուրքի ստորագրությունը»:

Համեմատաբար շատ փոքր է թիվն այն հայերի, որոնց Բադդադի երկաթուղու վարչությունը կարողացել է մահից փրկել: Ընդհանուր առմամբ փոքր էր նաև թիվն այն գերմանացիների, որոնք անձնուրաց կերպով նվիրվել էին հայերի փրկության գործին, և այդ իմաստով առավել փոքրաթիվ էին գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականները: Միայն մե-

⁵ www.armenocide.net, Dok.. 1915.11.18-DE-001.

կը՝ Օտտ Լիման ֆոն Չանդերսը (Otto Liman von Sanders), գերմանական զինվորական առաքելության պետը, իր ազդու միջամտությամբ 1922 թ. ազատեց Չվայմարի հայերին և հույներին արտահանումից, մինչդեռ գերմանական զվհավոր շտաբի բարձրագույն զինվորականներ, ամենից առաջ՝ գեներալ-մայոր Բրոնսարտ Ֆոն Շելլենդորֆը (Bronsart von Schellendorff), հավանություն էին տալիս տեղահանումներին, և հնարավոր էր, որ նրանք ի պաշտոնե նույնիսկ հետևում էին գործողություններին:

Այդ ժամանակաշրջանի գերմանական զինվորականության իրական դերն այսօր Գերմանիայի պատմագիտության մեջ չի քննարկվում, քանի որ արտգործնախարարությունը նույնպես, հաշվի առնելով Թուրքիայի՝ որպես ՆԱՏՕ-ի անդամակից երկրի շահերը, լռում է դրա մասին: Ուստի էլ ավելի կարևոր են մասնավոր մարդկանց, ինչպես Ջիգրիստ-Հիլթի գույզի վկայությունները, որոնք օգնում են բացահայտել գերմանացիների մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը: Այդ իմաստով շատ կարևոր է Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթիի օրագրում 1916 թ. փետրվարի 19-ի արձանագրությունն այն մասին, որ փոխգնդապետ Սիլվեստեր Բյոթրիխը անձամբ էր եկել Բաղդադի երկաթուղու շինարարության Իսլահիե կայանը՝ հանդիպելու ճարտարագետներ Յոհ. Վինքլերի և Ֆրից Ջիգրիստի հետ՝ պարտադրելու, որ հայ աշխատավորների հեռացման և տեղահանման մասին իր հրամաններն անբեկանելիորեն գործադրվեն: Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթին իր օրագրում հաղորդում է, որ ամուսինը՝ Ֆրիցը, այդ գազաթնաժողովից հետո «ավելի հաճախ է պարտավոր գնալ գրասենյակ: Այժմ շտապեցնում են հայերի ցուցակների կազմումը: Դեռևս հայտնի չէ, թե ում հնարավոր կլինի պահել: Սակայն երևում է՝ հայերի վտարման հարցն այժմ շատ խիստ բնույթ ունի»:

Հայկական տեղահանվածներով լեփ-լեցուն Բաղդադի երկաթուղու «ոչխարի վագոնները» խորհրդանիշ դարձան

գերմանացիների մեղսակցության և կամ ավելի ճիշտ՝ գերմանացիների անկարողության՝ կանխելու հայերի ոչնչացումը: Մեկ դար պետք է տներ, մինչև որ Բունդեսթագը՝ Գերմանիայի բարձրագույն ներկայացուցչությունը, քաջություն գտներ՝ Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ապրած ողբերգությունը միաձայն կերպով կոչելու իր անունով՝ Ցեղասպանություն:

Գերմանացի խորհրդարանականներն ընդունեցին նաև գերմանական մեղսակցությունը՝ առանց դրա ճշգրիտ մանրամասները տալու: Դրանով իսկ նրանք դաշնային երկրներին ու համալսարաններին ուժեղ ազդանշան տվեցին այլևս չհանդուրժելու լռության tabu-ն: Հայոց ցեղասպանությունը և դրա մեջ գերմանացիների դերը պետք է մտնեն դպրոցական դասագրքերի և համալսարանների ծրագրերի մեջ: Եվ դա պետք է կատարվի՝ ի հեճուկս Թուրքիայի նկրտումներին՝ ամեն գնով ճշմարտությունից հեռու պահելու Գերմանիայում երեք միլիոն թուրքերի երեխաներին և թուրքական ծագումով գերմանացիներին:

Դորա Սաքայանի գիրքը կարևոր ներդրում է Հայոց ցեղասպանության և դրա գլխավոր մեղադրյալների ու մեղսակիցների ամբողջական պատկերը գիտականորեն մշակելու և հիմնավորելու շարունակվող աշխատանքում:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արխիվային մի մեծ գանձի ձեռքբերումը

2002 թ. ամռանն էր: Շվեյցարացի իմ գործընկեր ու բարեկամ Հանս-Յակոբ Հեֆթին (Hans-Jakob Hefti), ծանոթ լինելով Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող որևէ հարցի նկատմամբ իմ զգայնությանը, ինձ՝ Մոնրեալ ուղարկեց մի հոդված⁶, որն այդ օրերին լույս էր տեսել Ցյուրիխի «Tages-Anzeiger» լրագրում: Խմբագիր Դանիել Ջութերը (Daniel Suter) թերթի մի ամբողջ էջ տրամադրել էր 1915 թ. հայերի ցեղասպանության ժամանակ Թուրքիայում գտնվող շվեյցարուհի Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթի (Clara Sigrist-Hilty) անտիպ մի զեկույցի, որի մեջ նա գրի էր առել տվյալ ժամանակի՝ Հայոց ցեղասպանության ականատեսի իր ահավոր փորձառությունը: Ջութերը ականարկներ է անում նաև Կլարայի թողած օրագրությունների մասին, սակայն կենտրոնանում է միայն «Ամառ 1915» վերնագրով 15 էջանոց ականատեսի վկայության վրա, որը շարադրված է իր օրագրային գրառումներից անջատ, և ի տարբերություն վերջիններիս, որոնք ընդգրկում են օրվա ամեն տեսակի անցուդարձ, նվիրված է բացառապես Հայոց ցեղասպանությանը:

Ջութերի հոդվածի մի օրինակն այսօր իմ առաջ է դրված: Վերջինիս ազդու խորագրին հաջորդում է վերնագիրը, որն առնված է ականատես Կլարայի վկայությունից՝ «Ողջ մնացածներին սպասում է ամենասարսափելին»: Ներածական խոսքում մեջբերված է մի ընդարձակ հատված 1915 թ. նույն

⁶ Suter, Daniel, «Հայոց ցեղասպանությունը: Թուրքերի իրագործած Հայկական հարցի վերջնական լուծումը հրեաների նկատմամբ նացիստների կատարած ողջակիզման նախադեպն էր: Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթին 1915-ի արհավիրքների ականատեսը դարձավ», Tages-Anzeiger, 22 Juli, 2002, էջ 2:

գրառումից. «Համակվում ես ամոթով և մանավանդ այդ թշվառության մեղսակիցը լինելու զգացումով»:

Ձութերի հողվածում կենտրոնական տեղ զբաղեցնող Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթիի զեկույցի տեքստը շատ տեղերում ունի կրճատումներ և բացթողումներ, որոնք հատուկ կերպով նշված են: Այս հանգամանքը, սակայն, ամենևին արգելք չէ, որ մարդ գաղափար կազմի նկարագրվող՝ արդեն հարյուր տարուց ավելի մեծ վաղեմություն ունեցող իրադարձությունների մասին: Դրան նպաստում է նաև այն, որ Ձութերը, ըստ բովանդակության, ստորաբաժանել է տեքստը, որի բաղադրիչ հատվածները ինքն էլ բարեխղճորեն վերնագրել է: Հողվածի էջն ամբողջանում է նաև հաղորդագրության հեղինակի՝ Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթիի հակիրճ կենսագրությամբ, ինչպես նաև հայ ժողովրդի, նրա լեզվի, մշակույթի, կրոնի ու պատմության, ինչպես նաև նրա դեմ կատարված ցեղասպանության վերաբերյալ տեղեկություններով: Կա նաև տեղահանումների ժամանակներից եկած մի լուսանկար⁷, ինչպես նաև Հայաստանի պատմական մի քարտեզ: Խմբագիր Ձութերի գրվածքում անկարելի է անտեսել երկու կարևոր գործոն՝ վկայության հեղինակ Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթիի նկատմամբ ակնածանք և պատմության իմացություն:

Խորապես տպավորված Կլարայի գրած զեկույցից՝ ես այն կարդացի մի քանի անգամ: Հիացա նրա ուրույն լեզվառճով՝ նրա կենդանի նկարագրություններով, մշակված արտահայտչաձևերով, որոնք իրենց պարզության մեջ գեղեցիկ են, սահուն ու շեշտակի, բոլորն էլ՝ ցուցանիշներ կրթական բարձր մակարդակի և ազնիվ հոգեկերտվածքի: Ո՞վ էր Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթին: Ձութերի հողվածում տեղ գտած

⁷ Գաղթական մոր և զավակի լուսանկարի տակ դրված է Կլարայի հետևյալ մեջբերումը. «Նրանց վերջին ուժը քամելու նպատակով օրերով քայլեցնում են նույն շրջագծում»:

Կլարայի կենսագրական հատվածը, բնականաբար, հակիրճ էր և տալիս էր նրա մասին միայն որոշ տեղեկություններ: Ծննդավայրը՝ Բուքս-Վերդենբերգ (Buchs-Werdenberg), որը գտնվում է գերմանական Շվեյցարիայի արևելքում, ծննդյան ու մահվան տարեթվերը՝ 1884-1988, մասնագիտությունը՝ բուժքույր: Տեղեկացա նաև, որ 1915 թ. ապրիլին՝ իր պսակադրությունից անմիջապես հետո, Կլարան, հետևելով ամուսնուն՝ շինարար-ճարտարագետ Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիին (Fritz Sigrist-Hilty), մեկնել է Թուրքիա: Վերջինս 1910-ից աշխատում էր Թուրքիայում՝ Ամանուսի լեռներում անցկացվող Բաղդադի երկաթուղու շինարարության վրա: Այս էր այն ամենը, ինչ Զուլթերի հոդվածից կարողացել էի տեղեկանալ այդ արտասովոր կնոջ կյանքի մասին:

Տարիների ընթացքում իմ հետաքրքրությունը Կլարայի անձի ու նրա գրավոր ժառանգության նկատմամբ չնվազեց: Որքա՞ն էի ուզում կարդալ նրա՝ ականատեսի ամբողջական վկայությունը և, անշուշտ, նրա օրագիրը: Երագում էի նրա այդ երկու կարևոր գրվածքների բնագրերը ձեռքերիս մեջ ունենալ, տեսնել նրա ձեռագիրը, նրա լուսանկարը, մանրամասներ ստանալ նրա կենսագրությունից, մանավանդ Թուրքիայում նրա անցկացրած տարիներից: Սակայն երկար ժամանակ այդ ամենի մասին չէի կարողանում որևէ բան գտնել ո՛չ համացանցում, ո՛չ էլ Շվեյցարիայի գրադարաններում:

Վերջապես բախտս բանեց, և տարիների ընթացքում համացանցում կատարած իմ համառ որոնումները 2012-ի գարնանը ի վերջո տվեցին իրենց արդյունքը: Ցյուրիխի ճարտարագիտական համադաշնային համալսարանի (ETHZ – Eidgenössische technische Hochschule in Zürich) ժամանակակից պատմության արխիվի (AFZ-Archiv für Zeitgeschichte) 2005-2006 թթ. տարեգրքի թվայնացած մի հոդվածից տեղեկացա, որ Զիգրիստ-Հիլթի ամուսինների որդիներից մեկը՝ Ռուդոլֆ Զիգրիստ-Կլայունան (Rudolf Sigrist-Cläuna) 2005 թ., իր ծնողների գրավոր ժառանգության զգալի մի մասը

հանձնել էր այդ արխիվին: AFZ-ի տարեգրքում հրապարակված այդ հոդվածում կար նաև նորապսակ Զիգրիստ-Հիլթի գույզի՝ 1915 թ. Թուրքիայում հանված ու լավ պահպանված մի լուսանկար: Կլարան ու Ֆրիցը նստած են հարավարևելյան Թուրքիայի՝ այն ժամանակ Քելեր (Keller) կոչվող գյուղի իրենց տարաշխարհիկ տնակի մի սենյակում, երկուսն էլ երիտասարդ են և կայտառ⁸:

Վերոհիշյալ հոդվածի սկզբում հետևյալ կերպով է գնահատվում Զիգրիստ-Հիլթի ամուսինների գրավոր ժառանգության կարևորությունը: «Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը, որը շուրջ մեկ միլիոն զոհ պահանջեց, մինչև օրս, հակառակ ամեն տեսակի պատմական ապացույցների, կասկածի տակ է դրվում: Այդ է պատճառը, որ առավել արժեքավոր են Ֆրից և Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի նման ականատեսների վկայությունները»:

Այժմ գիտեի, թե որտեղից կարելի էր հայթայթել փնտրածս նյութերը: Էլեկտրոնային մի հարցումս բավական էր, որ իմ վրա հրավիրեի արխիվի պատրաստական աշխատակիցների ուշադրությունը և հաջորդ օրն իսկ թվայնացած տարբերակով ստանայի այն, ինչի մասին տարիներով երագում էի: Նախ՝ Կլարայի օրագիրը, ապա նրա՝ «Ամառ 1915» վերնագրով ականատեսի ամբողջական վկայությունը. երկուսն էլ գրված էին գոթական ձեռագրով: Ստացա նաև Զիգրիստ-Հիլթի ամուսինների՝ նույն շրջանում հանված երեք լուսանկար:

Սակայն ես անհագ էի: Արխիվի նույն սիրալիր աշխատակիցների հետ իմ էլեկտրոնային թղթակցության ընթացքում տեղեկացել էի, որ նրանք ունեին Ֆրից և Կլարա Զիգրիստ-Հիլթի ամուսինների ընտանեկան պատմությանը նվիր-

⁸ Տե՛ս լուսանկար, էջ 61:

ված հարուստ գրական ժառանգություն, և որ ես այդ ամենին կարող էի տիրանալ, եթե դրանց թվայնացման համար վճարեի մի որոշ գումար: Մեծ ոգևորությամբ 2013 թ. սկզբում պատվիրեցի նրանց տրամադրության տակ եղած բոլոր փաստաթղթերը, որոնք մի քանի ամսից հետո էլ ստացա:

Անշուշտ, ուրախությունս սահման չունեի, հատկապես, երբ պարզեցի, որ AFZ-ի անձնակազմի ջանքերով նրանց մոտ եղած Զիգրիստների գրավոր ժառանգության նյութերը խնամքով վավերագրվել, ըստ թեմաների ու ժամանակի դասակարգվել էին, և ստեղծվել էր 16 փաթեթներից բաղկացած, օգտագործման համար մի շատ դյուրավետ համակարգ: Հպարտ զգացի նաև, որ այդ կարևոր աշխատանքը կատարվել էր իմ պատվերի հիման վրա:

Գիտակցեցի, որ ինձ բաժին էր հասել մի մեծ գանձ, և որ պետք էր արագ գործի անցնեի, որպեսզի հարուստ նյութից ինձ համար առանձնացնեի ամենակարևորը: Իսկ ի՞նչն էր ինձ համար կարևոր: Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող փաստաթղթեր՝ վկայություններ ու ապացույցներ, որոնք կհաստատեին, ինչպես նաև կլրացնեին Հայոց ցեղասպանության, հատկապես դրա՝ Ամանոսի տարածաշրջանում ծավալված ընթացքի մասին տվյալները: Անհրաժեշտ էր նաև արխիվային ֆոնդերի մեջ սահմանազատել ինձ հետաքրքրող ժամանակահատվածը, որը, ինչպես պարզվեց, այս փաստագրությունների մեջ էլ սկսվում էր հիմնականում 1915-ից: Դա այն տարին էր (այսպես էին ինձ հուշում թեկուզ առաջին հայացքից փաստաթղթերը), երբ Շվեյցարիայից նորապսակ զույգը, երկուստեք դեմ գնալով ծնողների խորհրդին, գրեթե եկեղեցու խորանից մեկնում է Թուրքիա, որը որպես Գերմանիային դաշնակցած երկիր մի քանի ամիս առաջ միացել էր Առաջին աշխարհամարտին: Արխիվի նյութերը պատմում են, որ երկար և հոգնեցուցիչ ճանապարհորդությունից հետո երիտասարդ շվեյցարացիները 1915 թ. մայիսին բնակություն են հաստատում հարավարևելյան Թուր-

քիայում, նախ՝ Էնթիլի (Entilli)⁹, իսկ մի քանի ամիս հետո՝ Քելլեր (Keller), ներկայումս՝ Ֆևզիփաշա (Fevzipasa) կոչվող գյուղերում: Քելլերը երկաթուղային հանգուցակետ էր Ամանոսի լեռների փեշերին՝ պատմական Կիլիկիայում¹⁰, և այնտեղ՝ լեռնալանջի ժայռերի վրա գտնվող և աշխարհից կտրված տնակում¹¹, զույգն ապրել է մոտ երեք տարի: Նրանց Թուրքիա հասնելուց անմիջապես հետո սկսվել են հայերի տեղահանումները, և երկրի հյուսիսից եկող տարահանված հայերի ամբոխների համար դեպի սիրիական անապատները տանող գլխավոր ուղիներից մեկն անցել է Քելլերով՝ նորապսակների տան առաջով: Զիգրիստ-Հիլթի ամուսինները ամիսներով, օրնիբուն հայերի մահվան երթերի ակնատեսն են դարձել: Պատահական չէ, որ այդ ընտանիքի արխիվային նյութերի մեջ, 1915-ից սկսած, հազիվ թե լինեն փաստաթղթեր, որոնք ինչ-որ կերպ չկրեն Հայոց ցեղասպանության դրոշմը:

Արխիվային այդ նյութերում ինձ համար ամենամեծ անակնկալը եղավ հայերեն մի գիրք¹²: Հեղինակը պրոֆեսոր Հայկազուն Արամյանն է, իսկ գրքի առաջին էջերում նրա

⁹ Տե՛ս գույգի լուսանկարը գրքի կազմի վրա՝ արված Էնթիլիում:

¹⁰ Կիլիկիան հայտնի է որպես Տավրոսի և Ամանոսի լեռնաշղթաների միջև գտնվող տարածք, որի վրա միջնադարում իրար են հաջորդել տարբեր տերություններ՝ ասորական, պարսկական, հռոմեական և այլն. 1080 թ. Մեծ Հայքից այստեղ ապաստանած հայ ազնվականները հիմնեցին Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը, որը՝ որպես անկախ և ծաղկուն պետություն, գոյատևել է մինչև 1375 թ.:

«Կիլիկիայի հայերի փրկված գանձերը» (Hermann Goltz, 2000), ինչպես նաև այսօր էլ այդ տարածքում առկա հնադարյան շինությունների ավերակները վկայում են Կիլիկիայի հայոց թագավորության փառապանծ անցյալի մասին: Ներկայումս Կիլիկիայի տարածքը գրեթե ամբողջությամբ պատկանում է Թուրքիայի Հանրապետությանը: Ավելի մանրամասն տե՛ս <https://hy.wikipedia.org/wiki>:

¹¹ Տե՛ս լուսանկար, էջ 38:

¹² Արամեան, Հայկ Ա., Մեծ Եղեռնի Պատգամ. Հայոց Տանթեական, Քուրան եւ Հրաշալի Յարութիւն, Պէյրուք, 1970:

ձեռքով գերմաներեն գրված 11.5.1971 թվակիր ձոնը, որը նվիրված է Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթինին և սկսում է այսպես. «*Հայ վե՛րժ հիշատակ 1916-ի իմ անմոռանալի փրկչին*»:

Եվ այսպես, Զիգրիստ-Հիլթինների՝ իմ տրամադրության տակ եղած գրական ամբողջ ժառանգությունն ուսումնասիրելուց հետո կենտրոնացել եմ հետևյալ վավերագրերի վրա.

1. Կլարայի օրագիրը (ձեռագիր-գոթերեն)
2. Կլարայի ականատեսի վկայությունը՝ «Ամառ 1915» (ձեռագիր-գոթերեն)
3. Ֆրիցի երկու ձեռագիր գրվածքները
4. Ֆրիցի կողմից մեքենագրված նամակը «Հայ բարեկամներին»
5. Կենսագրություններ, մահախոսականներ (ձեռագիր և տպագիր)
6. Ռուդոլֆ Զիգրիստ-Կլայունայի չորս հոդվածը Վերդենբերգի տարեգրքում (տպագիր)¹³
7. Ռուդոլֆ Զիգրիստ-Կլայունայի նշումներն ու դիտողությունները (ձեռագիր-լատինատառ)
8. Հայկազուն Արամյանի հայերեն գիրքը (տպագիր)
9. Նամակներ, բացիկներ (ձեռագիր, մեքենագիր)
10. Լուսանկարներ, քարտեզներ:

Անմիջապես ինձ համար պարզ դարձավ, որ մինչև օրս այս բնագրերից կամ նրանց մասին քիչ բան է հրապարակ-

¹³ Ռուդոլֆ (Ռուդի) Զիգրիստ-Կլայունան (Rudolf Sigrist-Clalüna) (1918 - 2009) – Զիգրիստ-Հիլթի գույզի չորս որդիներից մեկը, ծնողների նամակների, օրագրերի և հիշողությունների հիման վրա չորս տարիների (1991-1994) ընթացքում Վերդենբերգյան տարեգրքում (Werdenberger Jahrbuch) հրատարակել է չորս հոդված «Վերդենբերգյան մի ընտանիք Արևելքում» (Eine Werdenberger Familie im Orient) խորագրի տակ (Jahrbuch, 1991, էջ 150-159, Jahrbuch, 1992, էջ 125-137, Jahrbuch, 1993, էջ 191-200, Jahrbuch, 1994, էջ 149-161):

ված, եղածն էլ՝ միայն քաղվածաբար ու իրար հետ ոչ կապակցված: Այդ է պատճառը, որ Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիների անուններն անձանոթ են մնացել ցեղասպանագիտությանը, և նույնիսկ Շվեյցարիայում շատ քչերին է հայտնի Զիգրիստ-Հիլթի գույզի գրական ժառանգությունը: Ուստի անելիքս անմիջապես ըմբռնեցի: Նախ և առաջ պետք է վերծանվեին հին տառատեսակով՝ գոթերենով գրված 100-ամյա վաղեմություն ունեցող առանձին՝ տարբեր ծավալի ձեռագրերը, իսկ դրանց մեծ մեծ աշխատանքի կարոտ էր Կլարայի երեքուկես տարվա օրագիրը, ինչպես նաև նրա ականատեսի վկայությունը: Ապա միայն կարելի էր մտածել Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող այստեղ ներկայացված ինչպես ձեռագիր, այնպես էլ տպագիր բոլոր նյութերը մշակելու, ի մի բերելու և դրանք՝ որպես Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող մի ամբողջական վավերագրություն, մեկ գրքի շրջանակներում հրատարակության պատրաստելու մասին: Գրքի մի այլ նպատակն էլ լինելու էր ընթերցողին հանձնել Առաջին աշխարհամարտի երեք տարիների ընթացքում Թուրքիայի հարավարևելյան տարածքներում հայտնված շվեյցարացի մի երիտասարդ գույզի փոթորկալից կյանքի պատմությունը: Անհրաժեշտ էր նոր կյանք շնորհել Կլարա և Զիգրիստ-Հիլթի անձնավորություններին և նրանց անունները պատմությանը հանձնել:

Գրքի կառուցվածքն ինքն իրեն առաջադրվեց: Այն պիտի ունենար երեք հիմնական գլուխ, որոնցից առաջին երկուսը առանձին-առանձին նվիրված էր լինելու շվեյցարացի ամուսիններին, իսկ երրորդը՝ հայրորդի Հայկազուն Ա. Արամյանին: Ամբողջապես հենվելով փաստագրական նյութերի վրա՝ այս գիրքը պիտի դառնար մեկ դարից ավելի վաղեմություն ունեցող իրական կյանքի մի հուզիչ պատմություն՝ մարդկային անասելի տառապանքի, բայց և քրիստոնեական գթասրտության, խիզախության ու անձնագոհության մասին:

Զիգրիստ-Հիլթիների մասին գիրքը լույս էր տեսնելու նախ երեք լեզուներով՝ նկատի ունենալով ընթերցողների տարբեր շրջանակներ: Առաջինը լինելու էր գերմաներեն բնագրի հրատարակությունը, որն ուղղվելու էր գերմանախոս ընթերցողներին, բնականաբար, ամենից առաջ՝ շվեյցարացիներին: Ապա դրան հետևելու էր գրքի անգլերեն տարբերակը, որը Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիների անունները տարածելու էր աշխարհով մեկ:

Հատուկ նշանակություն ունի հայերեն ներկա հրատարակությունը, որն աշխարհում սփռված բոլոր հայերի սրտերը մի անգամ ևս երախտագիտությամբ է լցնելու Շվեյցարիայի նկատմամբ, որը ճակատագրական պահերին միշտ մոտ է կանգնել հայերին և գորավիզ է եղել նրանց: Հայերը չեն մոռանա, թե ինչպես դեռևս 19-րդ դարի վերջին (1894-1896) սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի կազմակերպած ջարդերի ժամանակ Շվեյցարիայի տարբեր կանտոններում սկիզբ առավ հայանպաստ շարժումը: Խնդրագրեր ստորագրվեցին՝ պահանջելով դաշնային կառավարության միջնորդությունը Բարձր դռան առաջ, որպեսզի վերջ դրվի հայերի կոտորածներին: Հսկայական գումարներ հավաքվեցին և ուղարկվեցին հալածված քրիստոնյա եղբայրներին, հայ որբուկներ որդեգրվեցին շվեյցարացի ընտանիքներում¹⁴, և ամեն տեսակի օգնություն հասցվեց հայ փախստականներին: 1996 թ. Շվեյցարիայում ձևավորվեց «Հայասիրական շարժման կենտրոնական կոմիտեն» (Zentralkomitee der philarmenischen Bewegung)¹⁵:

¹⁴ Սյոպիսի մի որբ էր սույն գրքի հերոսներից հայորդի Հայկազուն Ա. Արամյանը, տե՛ս էջ 312-313:

¹⁵ Շվեյցարիայի 1894 թ.-ից մինչև 1923 թ. Օսմանյան կայսրության մեջ տառապող հայ ժողովրդին մատուցած բարոյական և նյութական աջակցության մասին տե՛ս Աբել Մանուկյանի մեծածավալ և խորաթափանց ուսումնասիրությունը՝ Manoukian, Abel (2015): Տե՛ս նաև Hans-Lukas (Hg.), Kieser (1999):

1915-1923 թթ.՝ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ, էլ ավելի շատացան հանգանակություններն ու օգնությունները: Այդ շրջանում ստեղծվեցին «Հայաստանին օգնության 1915 թ. շվեյցարական ընկերակցություն» (Schweizerisches Hilfswerk 1915 für Armenien), ինչպես նաև Շվեյցարիայի մյուս հայանպաստ կազմակերպությունները, որոնք նեցուկ էին կանգնում տառապյալ հայ ժողովրդին: Անատոլիայում տեղի ունեցող ողբերգական իրադարձությունները իրենց լայն արձագանքն էին գտնում շվեյցարական մամուլում, և երկրի նույնիսկ ամենահեռավոր ծայրամասերում բնակչությունը տեղյակ էր և ցավում էր Անատոլիայում տեղի ունեցող եղեռնի համար¹⁶:

Հայոց ցեղասպանության շվեյցարացի ականատեսները ոչ միայն անմիջական գործունեություն են ծավալել և օգնության հասել կարիքավորներին, այլ նաև գրավոր վկայություններ են թողել, որոնք իրենց կարևոր նպաստն են բերել Հայոց ցեղասպանության պատմությանը:

Հիշենք թեկուզ միայն Յակոբ Քյունցլերին¹⁷՝ Ապենցել կանտոնից, և Բեատրիս Ռոնեթին¹⁸՝ Բազելից: Այդ և նման այլ մար-

¹⁶ Տե՛ս Ահարոնյան, Ավետիս (1912/2014):

¹⁷ Künzler Jakob (1871-1949) – Շվեյցարացի արեղա և միսիոնար, «Շվեյցարական հիվանդանոցի» բուժակ և ապա ղեկավար: Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերին ցուցաբերած իր անձնուրաց վերաբերմունքի շնորհիվ կոչվել է «Եղբայր Յակոբ»: Պատերազմից հետո նա հազարավոր հայ որբուկներ է փրկել՝ փոխադրելով նրանց Հալեպ: Հայտնի են նրա երկու գործերը՝ «Երեսուն տարի ծառայություն Արևելքում» (Dreißig Jahre Dienst am Orient) և «Արյան ու արցունքի երկրում» (Im Lande des Blutes und der Tränen): Երկու գրքերն էլ հայերեն են թարգմանվել Դորա Սաքայանի ու Էվելինա Մակարյանի կողմից և լույս տեսել Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունում (տե՛ս գրականության ցանկը):

¹⁸ Beatrice Rohner (1876-1947) – Շվեյցարացի բուժքույր և միսիոնարուհի, ավետարանական աստվածաբան, «Արևելքի քրիստոնյաների օգնության գերմանական ընկերակցության» (Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient) և «Հայերի օգնության ընկերակցության» (Armenierhilfswerk) անդամ: Նախ եղել է Մարաշի որբանոցի մայրիկը (1915-1917), ապա անձնա-

դասեր շվեյցարացիների անունների ցանկը այսուհետև կհամայրվեն Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթինների անուններով:

Լիահույս եմ, որ այս գիրքը լույս կսփռի համաշխարհային պատմության որոշ մույթ, իսկ հայերիս համար՝ ցավոտ էջերի վրա: Գրքի ընթերցումն իր հերթին էլ ավելի կամրացնի հայ և շվեյցարացի ժողովուրդների բարեկամական կապը:

կան կյանքը վտանգի տակ դնելով՝ Հյուսիսային Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում գտնվող վերապրող հայերի օգնական և Հալեպի 1000 հայ երեխաներից բաղկացած որբանոցի տնօրենուհի: Գրականությամբ հայտնի է այն հոգեկան ցնցումը, որ մարդասեր տիկինն ապրեց, երբ երիտթուրքական կառավարությունը, իլեղով նրա սիրելի հայ որբուկներին, տեղափոխեց նրանց թուրքական որբանոցներ ու իսլամացրեց նրանց: Ռոնների նամակներն ու հաղորդագրությունները պահվում են Գերմանիայի արտգործնախարարության և Յ. Լեփսիուսի արխիվներում: Rohner-ի մասին տե՛ս գրականության ցանկը՝ Kaiser, Hilmar et al. (2002) և Kieser, Hans-Lukas (2008):

Վերդենբերգ 1908. Երիտասարդ Կլարա Հիրժին

Մաս I

ԿԼԱՐԱ ՋԻԳՐԻՍԱՆ-ՀԻՎԹԻ
(1884-1988)

Օրագիր և զեկույց

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կլարան¹⁹ ծնվել է 1884 թ. հուլիսի 5-ին Սանկտ Գալեն (St. Gallen) կանտոնի Բուքս (Buchs)²⁰ քաղաքում: Նա առաջնեկն էր վերդենբերգցի Յոհան Փարավիցին Հիլթիի (Johann Paravicin Hilty von Werdenberg) և վինթերթուրցի Հաննայի՝ ծնյալ Էռնստ (Hanna, geb. Ernst von Wintherthur): Նա մեծացել է եղբոր՝ Կառլի և քրոջ՝ Հաննայի հետ, ապահով ու երջանիկ ապրել է ծնողների՝ Վերդենբերգյան լճի ափին գտնվող առանձնատանը: 1901 թ. Հիլթիների ընտանիքը ծանր կորուստ ապրեց, երբ որսորդական արկածի հետևանքով մահացավ նրանց 16-ամյա որդին՝ Կառլ Հիլթին:

1906 թ. Հիլթիները տեղափոխվեցին իրենց նորակառույց տունը, որը Կլարայի գինեգործ և զարեջրագործ հայրը իր ընտանիքի համար նախագծել ու կառուցել էր տվել իրենց ժամանակի հայտնի ճարտարապետ Էգոն Ռայնբերգերին (Egon Rheinberger): Ավանդական և ժամանակակից իր լուծումներով այդ շինությունը այսօր էլ համարվում է ճարտարապետական մի գլուխգործոց: Այն գտնվում է Վերդենբերգի

¹⁹ Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի կենսագրության համար օգտագործվել են հետևյալ աղբյուրները.

- ա) Ռուդի Զիգրիստ-Կլայունայի (Rudi Sigrist-Clalüna)՝ իր ծնողների պատմածների ու գրածների, ինչպես նաև իր սեփական հիշողությունների հիման վրա գրած չորս հոդվածները Վերդենբերգյան տարեգրքերում (տե՛ս գրականության ցանկը, էջ 416-417).
- բ) Ռուդի Զիգրիստ-Կլայունայի (Rudi Sigrist-Clalüna) թողած՝ մոր մասին ձեռագիր կենսագրությունը.
- գ) Էլսբեթ Մաագի (Elsbeth Maag) հոդվածը (տե՛ս գրականության ցանկը, էջ 414).
- դ) Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագիրը:

²⁰ Բուքսը (Buchs) Շվեյցարիայի Սանկտ Գալեն (St. Gallen) կանտոնի ինքնավար համայնք է, որը գտնվում է գերմանական Շվեյցարիայի արևելքում և սահմանակից է Լիխթենշտայնին (Liechtenstein):

Բուքս. Տունը, որտեղ Կլարան ծնվել է, իսկ հետագայում՝ 1979-1986 թթ., ապրել է իր սանուհու՝ Մարիանեի խնամքի տակ:

Վերդենբերգի տարեցների խնամատունը, որտեղ Կլարան մահացել է 104 տարեկան հասկում:

լճի (Werdenbergersee) ավիին և Վերդենբերգի²¹ միջնադարյան դղյակ-ամրոցի²² հարևանությամբ: Այդ երկու շենքերը հաճախ երևում են շրջանի համայնապատկերի լուսանկարներում²³:

Կլարան ծագումով Վերդենբերգի բուրժուական հնագույն մի տոհմից էր, որի անդամները դեռևս կուսակալի ժամանակներում զբաղեցնում էին բարձր պաշտոններ: Նրա մեծ հորեղբայրը՝ պրոֆ. Կառլ Հիլթին (Prof. Karl Hilty), Շվեյցարիայի առաջին ներկայացուցիչն էր «Դեն Հաագի» (Den Haag) միջազգային դատաստանական աստյանում: Իսկ Վերդենբերգի դղյակի վերջին տիրուհին՝ Ֆրիդա Հիլթին (Frieda Hilty), նույնպես Կլարայի ազգականուհին էր:

Ինչպես այն ժամանակ ընդունված էր բարեկեցիկ ընտանիքների աղջիկների համար, Կլարան իր ավելի բարձր ուսումնառության առաջին տարիներն անցկացրել է Յուրիխի «Վիլլա Յալտա» (Villa Yalta) անունով աղջիկների միջնակարգ գիշերօթիկ դպրոցում: Այնտեղ նա բարեկամացել էր Շվեյցարիայի առաջին բժշկուհի՝ Մարի Հայմ-Ֆյոգթլինի (Marie Heim-Vögtlin)²⁴ հետ, և նրանց համատեղ կատարած

²¹ Վերդենբերգը (Werdenberg) Շվեյցարիայի և գուցե աշխարհի ամենավոքր քաղաքն է, որը հայտնի է Վերդենբերգյան լճի ավիին գտնվող 40 լավ պահպանված փայտաշեն գեղատեսիլ տներով և իր ընդամենը 55-60 բնակիչով: Վերդենբերգի «քաղաք» կոչվելու իրավունքը պատմականորեն գալիս է միջնադարից: 2001-ից ի վեր Վերդենբերգ անունով է կոչվում մի ամբողջ ընտրաշրջան:

²² Արևելյան Շվեյցարիայում գտնվող Վերդենբերգի բերդը (Schloss Werdenberg) ունի 800 տարվա պատմություն: Միջնադարյան ճարտարապետության այս գեղեցիկ կոթողն այսօր պատմության թանգարան է, իսկ 1985-ից ի վեր այնտեղ կանոնավոր կերպով անցկացվում են դասական երաժշտության փառատոներ:

²³ Տե՛ս նկարը, էջ 386:

²⁴ Մարի Հայմ-Ֆյոգթլին (Marie Heim-Vögtlin) ծնվել է 1845 թ. հոկտեմբերի 7-ին Բեռլենում (Bözen), մահացել է 1916 թ. նոյեմբերի 7-ին Յուրիխում (Zürich): Հայրը եղել է Բեռլենի ժողովրդապետ և խրախուսել ու պաշտպանել է իր դստեր առաջավոր ձգտումները: Մարի Հայմ-Ֆեոգթլինը եղել է առաջին

ամենօրյա շրջագայությունները և խելացի կնոջ հետ աշխույժ գրույցները մնայուն ազդեցություն են ունեցել երիտասարդ Կլարայի մտածելակերպի վրա:

Նոյշաթելի (Neuchâtel) միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո Կլարան ընդունվել է Շվեյցարիայի հիվանդապահուհիների ուսումնարանը, որտեղ նա իր ընկերուհի Լիզ Ջիգրիստի (Lis Sigrist) հետ միաժամանակ ավարտել է ուսումը՝ ստանալով բուժքրոջ վկայական:

1914 թ. հունիսի 8-ին Կլարան աշխատանքի է անցել Գրաբսի (Grabs)²⁵ հիվանդանոցում՝ գլխավոր բժիշկ դ-ր Վայսի (Dr. Weiß) ենթակայությամբ: Այդ նույն շրջանում Կլարան իր ընկերուհի Լիզի միջոցով ծանոթացել է նրա եղբոր՝ ճարտարագետ Ֆրից Ջիգրիստի²⁶ հետ: Վերջինս 1910-1914 թթ. աշխատել էր Թուրքիայում՝ Բաղդադի երկաթգծի շինարարության վրա, և նույն տեղում երեք տարի ևս (1915-1918 թթ.) աշխատելու նոր պայմանագիր էր ստորագրել: Չնայած Թուրքիա մեկնելու հեռանկարին՝ 1914 թ. սեպտեմբերին Կլար-

շվեյցարացի կինը, որ բժշկություն է սովորել: Չնայած համայնքի հակամիտ կարծիքին՝ նա ընդունվել ու 1874 թ. ավարտել է Յյուրիխի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: Ապա նա Լայպցիգում մասնագիտացել է որպես կանանց բժիշկ, որից հետո որոշ ժամանակ աշխատել է Դրեզդենում: Վերադառնալով Յյուրիխ՝ նա 1899 թ. հիմնել է կանանց հիվանդանոց ու նրան կից բուժքույրերի վարժարան: Մարի Հայմ-Ֆեդգոլինը ակտիվորեն մասնակցել է կանանց ընտրական և այլ իրավունքների ձեռքբերման համար պայքարին:

²⁵ Գրաբսը (Grabs) Սանկտ Գալեն (St. Gallen) կանտոնի ինքնավար համայնք է, որի կազմի մեջ է մտնում Վերդենբերգ քաղաքը: Այս երեք՝ Բուքս-Գրաբս-Վերդենբերգ (Buchs-Grabs-Werdenberg) անունները, փաստորեն, վերաբերում են գրեթե նույն տարածաշրջանում գտնվող երեք վայրերին, որոնք որոշ հատվածներում հասում են իրար կամ գտնվում են իրարից հազիվ կես կմ հեռավորության վրա: Այսպես, Կլարան ծնվել է Բուքսում, աշխատել է Գրաբսի հիվանդանոցում և կյանքի մեծ մասն անցկացրել Վերդենբերգում:

²⁶ Տե՛ս Ֆրից Ջիգրիստի կենսագրությունը, էջ 268:

րան և Ֆրիցը նշանվել են, իսկ 1915 թ. ապրիլին՝ ամուսնացել:

Իրենց պսակադրությունից անմիջապես հետո Զիգրիստ-Հիլթի (Sigrist-Hilty)²⁷ գույգը Վերդենբերգից երկաթուղով մեկնել է Թուրքիա, որը ամիսներ առաջ որպես Գերմանիայի դաշնակից մտել էր Առաջին աշխարհամարտ: Պատերազմական գոտին՝ Բալկաններն անցնելուց և Կոստանդնուպոլսում մի քանի օր կանգ առնելուց հետո նորապսակները ուղևորվել են դեպի Թուրքիայի հարավ-արևելքում գտնվող Էնթիլի (Entilli) կոչվող գյուղը՝ Ֆրիցի նոր աշխատավայրը պատմական Կիլիկիայում²⁸: Նրանք այնտեղ բնակվել են հինգ ամիս, ապա տեղափոխվել մոտակա Քելեր (Keller), այսօր Ֆեզիպաշայի (Fevzipasa) վերանվանված բնակավայրը: Այնտեղ՝ Ամանոս լեռների փեշերին ընկած միայնակ տնակում, նրանք բնակություն են հաստատել և մնացել մոտ երեք տարի՝ 1915 թ. հոկտեմբերից մինչև 1918 թ. ապրիլը:

Թուրքիա տեղափոխվելը հիմնովին վերափոխեց Կլարայի կյանքը և ոչ միայն օտարերկրյա միջավայրում ու պատերազմի պայմաններում իրեն ամեն օր ներկայացող դժվարությունների պատճառով: Շվեյցարացի գույգի՝ Թուրքիա հասնելուց կարճ ժամանակ անց սկսվեցին հայերի տեղահանումները իրենց պատմական հայրենիքից և ապա ամբողջ Անատոլիայից, իսկ դեպի սիրիական անապատ տանող գլխավոր ճանապարհներից մեկը անցնում էր Քելերով: Կլար

²⁷ Շվեյցարիայում մինչև 2013 թ. պսակադրությունից հետո գույգերը միացնում էին իրենց ազգանունները գծիկով կամ առանց գծիկի, և որպես ընդհանուր ազգանուն՝ կրում էին երկու ազգանուն: Ընդհանուր ազգանվան առաջինը լինում էր տղամարդու, երկրորդը՝ կնոջ ազգանունը: Այսպես, Կլարա և Ֆրից նորապսակներն սկսեցին կոչվել Clara Sigrist-Hilty և Fritz Sigrist-Hilty: 2013 թ. կրկնակի ազգանունների նոր գրանցումներ չեն թույլատրվում: Այսօր մարդիկ ամուսնությունից հետո ազատ են ընտրելու ամուսիններից մեկի ազգանունը որպես ընդհանուր ազգանուն և կամ ամեն մեկը պահպանելու իր ազգանունը:

րա Ջիգրիստ-Հիլթին, որը դեռևս Շվեյցարիայում 1914-ից սկսել էր օրագիր պահել, իր օրագրությունների մեջ երեք տարի շարունակ ականատեսի իր վկայություններն է տալիս Օսմանյան կայսրության իր ապրած հատվածում Հայոց ցեղասպանության ընթացքի մասին: Նա անպաճույճ լեզվով նկարագրում է.

1. Ամանոսյան լեռների խորշերով անցնող և դեպի անապատ քշվող հայ վտարանդիների մահվան երթերը.
2. Քելերի, Կատմայի և Հալեպի ճամբարների ողբերգական վիճակը.
3. Բաղդադի երկաթգծի շինարարության մեջ ընդգրկված հազարավոր հայ աշխատավորների շահագործումն ու հետևողական բնաջնջումը:

Օրագրից բացի՝ Կլարան մեզ թողել է հատկապես Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված 16 էջից բաղկացած «Ամառ 1915» վերնագրով ականատեսի իր վկայությունը: Դրա մեջ Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթին նկարագրում է «ամիսներով իրենց տան առաջով անցնող վտարանդի հայերի» հուսահատական վիճակն ու Հայոց ցեղասպանության հետ կապված բոլոր արհավիրքները:

1917 թ. հունվարի 26-ին Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթին աշխարհից կտրված Քելերի ժայռանիստ տնակում, ծննդկանի համար ամենաանբարենպաստ պայմաններում ունեցավ իր առաջին որդուն՝ Կառլֆրիդելիին (Karlfrideli): Ծննդաբերությունը տեղի ունեցավ գերմանացի զինվորական բժիշկ Կլագեսի (Klages) և բուժքույր, ընտանիքի բարեկամուհի, Հայոց ցեղասպանության պատմության մեջ հայտնի միսիոնարուհի Փաուլա Շեֆերի (Paula Schäfer) հոգածությամբ²⁹:

²⁹ Փաուլա Շեֆերի մասին տե՛ս էջ 164:

Վերդենբերգ 1906. Կլարայի հայրական տունը, որտեղից նա 1915 թ. ապրիլի իր պսակադրությունից հետո մեկնեց Թուրքիա:

Քելեր 1915-1918. Կլարայի և Ֆրիցի տնակը Թուրքիայում, որտեղ նրանք ապրեցին երեք տարի:

Թուրքիայում ապրած տարիները Կլարայի կյանքում շատ հակասական էին և ուսանելի. նա ոչ միայն թուրքերենին տիրապետեց, այլև սովորեց հաղթահարել ամեն տեսակի կենցաղային դժվարություն: Սակայն այդ տարիները նաև շատ փոթորկալից էին: Մի կողմից նա իրեն գերերջանիկ էր զգում իր ամուսնու և նորածնի հետ, մյուս կողմից տառապում իր շրջապատում կատարված արհավիրքներից, անասելիորեն զգում էր հայրենիքի կարոտը և երագում օր առաջ հեռանալ «այս անիծյալ Թուրքիայից»:

Ամուսնու՝ երկաթուղու շինարարության աշխատանքների ավարտից հետո Զիգրիստ-Հիլթի գույզը 1918 թ. ապրիլի 3-ին տունդարձի ճանապարհը բռնեց, որը Ֆեզիփաշայից մինչև Ստամբուլ երկար տևեց: Էլ ավելի երկար տևեց երիտասարդ ընտանիքի՝ երկրից ելքի թույլտվության ստացումը Ստամբուլում: 1918 թ. ապրիլի 7-ից մինչև 1918 թ. օգոստոսը նրանց Շվեյցարիա մեկնելու հրաման չէր տրվում: Ենթադրվում է, որ դա արվում էր, որպեսզի նրանք չկարողանային թարմ հիշողություններով Եվրոպա հասնել և այնտեղ մանրամասներ պատմել հայերի մահվան երթերի և նրանց նկատմամբ կատարված ոճիրների մասին: Կլարան, սակայն, որ կրկին հղի էր, շտապում էր, որովհետև ցանկություն չունեի Թուրքիայում ծննդաբերել նույն ծանր պայմանների ներքո, ինչպես իր առաջնեկի ժամանակ: Ի վերջո ընտանիքը նույն տարում ստացավ հայրենիք վերադառնալու իրավունքը: Շվեյցարիայում նրանք հաստատվեցին Վերդենբերգում՝ Կլարայի հայրական տանը, որը նա՝ որպես Հիլթիների առաջնեկ, օրինավոր կերպով ժառանգել էր:

1918 թ. նոյեմբերի 17-ին Կլարա Զիգրիստը Վերդենբերգում ծննդաբերեց եռյակ. երեքն էլ տղա՝ Կասպար, Հանս և Ռուդոլֆ (Ռուդի) անուններով:

Ինը տարի հետո՝ 1927 թ. վերջերին, Կլարան իր չորս տղաների հետ վերադարձավ Թուրքիա, քանի որ ամուսինը ստանձնել էր Ֆեզիփաշա-Դիարբեքիր երկաթգծի շինարար-

րության ղեկավարությունը: Դեռևս Շվեյցարիայում Կլարան իր երեխաներին սովորեցրել էր թուրքերեն: Ընտանիքը հաստատվեց Ստամբուլում, որտեղ որդիները հաճախում էին գերմանական դպրոց: Հայրիկի աշխատատեղը 1000 կմ հեռավորության վրա էր, և նա միայն ժամանակ առ ժամանակ էր կարողանում գալ և միանալ ընտանիքին: Ուստի Ստամբուլում չորս տղաների խնամքն ու դաստիարակությունը ամբողջովին մնացել էին Կլարայի ուսերին: Նա իր հասունացող որդիներին բազմակողմանի գիտելիքներ էր հաղորդում, բայց ամենից շատ իր օրինակով էր աշխատում նրանց դարձնել արժանապատիվ անձնավորություններ: Իր ազատ ժամերին նա դաշնամուր էր նվագում կամ նկարում էր: Սակայն երբ երեխաները տանն էին, նա ժամեր էր անցկացնում նրանց հետ՝ հաճախ նրանց հետ զրուցելով Աստծու և աշխարհի մասին: Չկար խոսակցության որևէ նյութ, որն արգելված էր (tabu): Իսկ առողջապահության հարցերը նախկին բուժքրոջ համար առաջնային էին: Սարսափն աչքերում՝ նա հիշատակում էր պատերազմի տարիները Անատոլիայում, երբ մարդիկ հազարներով մահանում էին արնալուծից (dysentery), հնդկախտից (cholera) կամ բժավոր տիֆից: Նա բացատրում էր որդիներին, թե ինչպես կարելի է կանխել հիվանդությունները: Միայն սպիտակարյունության դեմ, որով 1930 թ. հիվանդացավ եռյակներից մեկը՝ Կասպարը, Կլարան և բժշկությունն անզոր գտնվեցին: Արյան փոխներարկումը (իր սեփական արյունից) և այլ բուժումները չօգնեցին, և 1931 թ. մարտի 11-ին պատանին մահացավ: Նա հուղարկավորված է Ստամբուլի Ֆերիքոյի (Feriköy) գերեզմանատան ավետարականներին հատկացված հատվածում: Կլարան թղթին է հանձնել հիվանդության պատմությունը՝ դրա սկզբնավորումից մինչև որդու մահը:

1934-ին, երբ գերմանական դպրոցում զգալի դարձավ նացիոնալ-սոցիալիստների ազդեցությունը, Կլարան իր որդիներին տեղափոխեց Շվեյցարիայի ուսումնական հաստա-

տություններից մեկը: Մեկ տարի հետո նա նույնպես հայրենիք վերադարձավ, իսկ 1936 թ. ամուսինը հետևեց նրան: 1937-ից մինչև 1939-ը՝ որդիների ուսումնառության ընթացքում, Կլարան բնակվում էր նրանց մոտ՝ Ցյուրիխում:

Հետագա տարիները Կլարան իր ամուսնու և երեք որդիների հետ անցկացրեց Վերդենբերգ ամրոցի մոտակայքում գտնվող իր հայրական շքեղ առանձնատանը: 1979 թ., երբ 95 տարեկան հասակում Կլարան այլևս ինքնաբավ չէր, նա վերադարձավ Բուքս՝ իր ծննդյան տունը, որն այդ ժամանակ արդեն պատկանում էր Մարիանե Ենդերլին-Հիլթիի (Marianne Enderlin-Hilty) ընտանիքին: Նա այնտեղ ապրեց մինչև 1986 թ. իր սանուհու՝ Մարիանեի խնամքի ու հոգածության ներքո: Ապա տեղափոխվեց Վերդենբերգի տարեցների խնամատունը (Werdenberger Pflegeheim), որտեղ անցկացրեց իր կյանքի վերջին երկու տարիները:

Հարուստ և լիարժեք կյանքից հետո Կլարա Չիգրիստ-Հիլթին 1988 թ. մահացավ Վերդենբերգի տարեցների խնամատանը հարյուր չորս տարեկան հասակում:

JANUAR 1

1914. 6' naxt Heimfli 6' naxt flüßli id minn jagst Kersch
 id inn Foylibuch-dops in inn jag-nid Kersch -
 Als Gage flinkbewung für mi minn i d' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt

1915 flüßli naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt

1916. Fuß naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt

1917. 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt

1918. 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt
 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt 6' naxt

ՕՐԱԳՐԻ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Օրագրի կառուցվածքը, ձևազիրը և լեզվական ոճը

Կլարա Ջիգրիստ-Հիլթին իր օրագրի համար օգտագործում է տպագիր մի հրատարակություն Walker-ի «Jahr für Jahr» (Տարեցտարի) շարքից: Դա հինգ տարվա համար նախատեսված օրացուցային կառուցվածքով մի գիրք է, որի 365 էջերը սկսվում են հունվարի 1-ով և ավարտվում դեկտեմբերի 31-ով: Յուրաքանչյուր էջը բաժանված է իրար հաջորդող հինգ հատվածի, որոնցից ամեն մեկը տարվա մեկ օրվա համար է³⁰: Այսպիսով՝ ամեն օրվա գրառումների համար տրամադրվում է էջի միայն մեկ հինգերորդ մասը: Այնտեղ օրագրողը նախ նշում է տարեթիվը, որից հետո կատարում է օրվա իր գրառումը: Պարտադիր չէ, որ գրառումներն սկսվեն հունվարի 1-ին: Օրինակ, եթե մարդ գրառումներն սկսում է որևէ տարվա մայիսի 5-ին, ապա ընտրում է մայիսի 5-ի էջը և տարեթիվը նշելուց հետո իր օրագրի բացումն է կատարում: Ապա անցնում է հաջորդ էջին՝ մայիսի 6-ին, և կրկին նույն տարեթիվով կատարում է օրագրի իր երկրորդ գրառումը: Եվ այսպես բոլոր էջերով անցնելուց հետո հասնում է տարվա վերջին: Հաջորդ տարվա համար վերադառնում է օրագրի սկիզբը՝ հունվարի 1-ի էջը, և այս անգամ անցնում է էջերի երկրորդ շարքի հատվածներին, որոնք միշտ սկսվում են հաջորդ տարվա նշումով: Եվ այսպես՝ տարեցտարի, օր օրի լցվում է օրագիրը: Ի դեպ, բնավ պարտադիր չէ, որ բոլոր հատվածները լրացված լինեն: Չգրված հատվածները մնում են պարապ. հաճախ գրառման բացակայությունն էլ իր ասելիքն ունի:

³⁰ Հմմտ. ձևազրի նմուշը, էջ 42:

Պարզ է, որ նման օրագրում տեղը չի բավարարի՝ օրվա հիշարժան բոլոր եղելություններն արձանագրելու համար: Մակայն հնգամյա օրագրի այս սեղմ կառուցվածքն էլ ունի իր առավելությունը: Օրագրողը սովորում է՝ քիչ ժամանակ վատնելով վավերագրել օրվա հիմնական անցուդարձը, իսկ հաճախ մի քանի շտապ նշումն էլ իր գործը կատարում է: Ժամանակի և լեզվի խնայողական օգտագործումը ապահովում է օրագրի ոչ միայն երկար գոյատևումը, այլև գրառումների միասնական բնույթը: Տեքստի սեղմությունը ենթադրում է ճշգրտություն և օբյեկտիվություն: Շահեկան է նաև այն, որ նմանատիպ օրագրությունը վերջում թույլ է տալիս նույն էջի վրա վերանայել մի քանի տարվա գրառումները և համեմատել դրանք՝ ըստ իրենց բովանդակության³¹:

Ի դեպ, Կլարան ամբողջովին չի լրացրել իր հնգամյա օրագիր-գրքույկը: Մոտիկից գննելիս պարզվում է, որ նա իր առաջին գրառումները կատարել է 1914 թ. Շվեյցարիայում, և եթե անտեսենք 1914 թ. հունվարի 1-ին տեղադրած քառյակն ու հունիսին կատարած երկու հպանցիկ նշումները, որոնք վկայում են Գրաբսի (Grabs) հիվանդանոցում աշխատանքի անցնելու մասին, նա իր բուն օրագրությունն սկսում է միայն 1914 թ. սեպտեմբերին: Ամբողջ օրագրում հունվարի 1-ը միակ էջն է, որտեղ բոլոր հինգ հատվածները լցված են³²: Մնացած էջերը կա՛մ վերևից (մինչև 1914 թվականի սեպտեմբերը) և կա՛մ ներքևից (1918 թ.՝ ապրիլից հետո) պարապ են: Եվ նույնիսկ 1914-ի սեպտեմբերից մինչև 1915-ի ապրիլը Կլարան Շվեյցարիայում նույն ժրաջան օրագրողը չէ, ինչպես մենք նրան կոտեսնենք հետագա երեք տարիների ընթացքում Թուրքիայում: 1914 թ. սեպտեմբերից մինչև 1915 թ.-ի ապրիլն ընկած յոթ ամիսների ընթացքում նա կատարել է մի քանի հակիրճ նշումներ, և հատվածների մեծ մասը մնացել է

³¹ Հմմտ. Կլարայի հուլիսի 5-ի չորս տարվա գրառումները, էջ 45:

³² Հմմտ. էջ 42:

JULI 6

1914 Eigentlich Volltagen. 30 Geburtstag
auf dem Margelboog feieren, mein grüßter
Kump, mein Brunnig ist ein mir große Huben.
(ein Professor der Kunstschule vom Osthol aus).

1915 Sonntag ist eine die 10. Geburtstag. zu
früh das Meistenspöckel mir oder aber
Morgen in allen Tagen zwei eine Karawans (Red-
male mit Glocken) darüber das wir nicht und ein
früh fünging mit 20 Glocken und alle die Kunst-
schule das die Schule darüber und ist der Tag das
gewordenen Frische Stunden

1916 Linter Geburtstag. ist immer von aus
einen kleinen der aber das Fest der
Kunstschule. das 1 Jahr das wir nicht
in die die Kunstschule und ein
das die Kunstschule das die
Kunstschule in ungewohnt
Morgen & Abend. die Kunstschule
Kunstschule der Kunstschule

1917 Ich komme mit dem
die Kunstschule, und ein
die Kunstschule, und ein
die Kunstschule, und ein
die Kunstschule, und ein
die Kunstschule, und ein
die Kunstschule, und ein
die Kunstschule, und ein
die Kunstschule, und ein

19

չգրված: Այնուամենայնիվ, կարելի է համարել, որ նրա օրագրության տևողությունը կազմում է 1914 թ. սեպտեմբերի 6-ից մինչև 1918 թ. ապրիլի 3-ն ընկած ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ երեքուկես տարի, որն ընդգրկում է Շվեյցարիայի յոթ ամսվա նոսր էջերը և Թուրքիայում գրված երեք տարիների տեղեկություններով լի էջերը:

Կլարան կարողանում է շատ ճիշտ օգտագործել իր օրագրային գրքի սահմանափակ տարածությունը: Ժամանակի ընթացքում նա ձեռք է բերում խնայողական մի գրելաձև, որը նկարագրական է և շատ արտահայտիչ: Նրա հակիրճ խոսքին, որը ներկայանում է մերթ որպես անվանական ձև՝ գոյականի կամ անորոշ դերբայի ձևով, մերթ ավելի երկար, սակայն մեծ մասամբ զեղչված (elliptic) նախադասություններով, հաջողվում է ընթերցողին հասցնել Կլարայի խոհերն ու հույզերը:

Մասամբ տեղի պակասի, մասամբ էլ Կլարայի զուսպ խառնվածքի պատճառով, օրագրում բացակայում են անձնական ու մտերմիկ բնույթի նկարագրությունները՝ բացառությամբ այն էջերի, որտեղ խոսքն իր առաջնեկ Կառլֆրիդելի մասին է: Հազվադեպ է նաև կանխակալ կարծիքների դրսևորումը: Օրագրության ամբողջ ընթացքում միայն երկու դեպքում է, որ նա իր սիրտը թեթևացնելու համար խախտում է իրեն տրամադրված տարածքի նեղ սահմանները՝ դուրս գալով նրանցից: Նա գնում է ու ծավալվում օրագիր-գրքի հավելվածում, որտեղ գտնում է «Հուշագիր» (Memorandum) խորագրով մի քանի պարապ էջեր: Այստեղ նա բավարար տեղ է ստանում, նաև համարձակություն՝ եղելությունների մասին բացեիբաց և հանգամանակից խոսելու: Անդրադառնալով իր՝ 1916 թ. հունվարի 21-ի և հունիսի 17-ի արդեն կատարած գրառումներին՝ նա ընդարձակում է մեկը և ամբողջովին վերարտադրում մյուսը: Որպես ականատես՝ Կլարան այստեղ ազատություն է տալիս իր գրչին և ըստ արժանվույն

նշավակում թուրք իշխանավորների բարոյական անկումը: Խոսքն այստեղ միայն հայերի նկատմամբ գործադրված բռնարարքների մասին չէ: Առաջին դրվագում Կլարան նկարագրում է գանակոծման (Bastinado)՝ միջնադարյան պատժի մի տեսարան, որն իր պատուհանի տակ կիրառում է մի թուրք սպա իր իսկ ջոկատի նկատմամբ: Իսկ պատճառը: Զինվորները, որոնք կրում են մարմնական այդ պատիժը, համարձակվել էին հիվանդության արձակուրդ պահանջել: Եվ սա առաջին գանակոծումը չէր, որ տեղի էր ունենում Կլարայի պատուհանի տակ:

Երկրորդ դրվագը այն անմարդկային վերաբերմունքի մասին է, որին ենթարկվում է ծանր հիվանդ հայ կանանց և երեխաների մի փոքր խումբ թուրք ոստիկանապետի՝ Կլարայի խոսքով՝ «դահճի» կողմից: Կլարան և Ֆրիցը տառապյալ խմբին նախապես հաց ու ջուր ուղարկելուց հետո մոտենում են նրանց՝ օգնելու ցանկությանը: Ակներև է, որ այդ թշվառ մարդկանց անհապաղ հիվանդանոց պետք էր հասցնել, և Ֆրիցը նրանց տեղափոխելու համար գրաստներ է բերել տալիս: Մակայն հազիվ են մի քանի ջորի բերում, վրա է հասնում պատահաբար այդ տեղերով անցնող թուրք ոստիկանապետը, որը հրամայում է ջորիները ետ ուղարկել: «Մարդկանց, որոնք ի վիճակի չեն տասը քայլ անելու՝ առանց վայր ընկնելու,– գրում է Կլարան 1916 թ. հունիսի 17-ին,– պարտավորեցնում են առաջ շարժվել» և քարշ գալ մինչև հիվանդանոց: Խիստ վրդովված՝ Կլարան չի խնայում պարսավանքի իր խիստ խոսքերը անխիղճ թուրք պաշտոնյայի հասցեին: Այստեղ է, որ ընթերցողին պարզ է դառնում, թե որքան զուսպ է իր նկարագրությունների մեջ հեղինակը մնացած դեպքերում³³:

³³ Հմմտ. էջ 232 և 233:

Կլարան օգտագործում է գերմաներենի՝ իր ժամանակներում կիրառվող տառատեսակը՝ հայտնի «Քուրենթ» (Kurrent) կամ «գոթական» ձեռագիրը, որը տարածված էր մինչև 20-րդ դարի սկիզբը բոլոր գերմանախոս երկրներում: Հայացք ձգելով Կլարայի նամակներին կամ ականատեսի նրա վկայությանը³⁴՝ մարդ հիանում է: Տառերի այդ գեղեցիկ և համաչափ ընթացքը խոսում է նրա բարեկիրթ, կազմակերպված և մշակված անհատականության մասին: Ինչպես սպասելի է, օրագրի ձեռագիրը մի քիչ այլ տեսք ունի. տողերը հաճախ շտապողականությամբ են գրված և երբեմն նույնիսկ անընթեռնելի են: Այնուամենայնիվ, Կլարայի դժվարին ձեռագիրը վերծանելուն տրված իմ ժամանակն ու ջանքերը իզուր չեն համարում: Չէ՞ որ նրա օրագիրը պատմական կարևոր փաստաթուղթ է, որը չպետք է մատնվեր ժամանակի մոռացությանը:

Կլարայի լեզուն շվեյցարական վերին գերմաներենն է՝ բարբառային ձևերի որոշ միախառնումով, որոնք նրա գրածին տալիս են հաճելի երանգ և ուրույնություն: Գործածվում են գերմաներեն բառերի որոշ հելվետական տարբերակներ, որոնք մեծ մասամբ գերմանախոսին հասկանալի են: Փոքրացուցիչ -li կամ -i վերջածանցի հաճախակի գործածումը բառերը բարեհնչյուն է դարձնում՝ Կլարայի լեզվին տալով ժողովրդական հնչեղություն: Այդ վերջածանցներով նրա օգտագործած փաղաքշական ձևերն ունեն կենարար և լավատեսական նշանակություն, և հասկանալի է, թե ինչու դրանք երբեք տեղ չեն գտնում այնտեղ, որտեղ նա նկարագրում է ցեղասպանության հետ կապված մոայլ, երբեմն էլ սրտաճմրիկ պատկերներ:

Նույնիսկ հապճեպ գրառումների ժամանակ Կլարայի խոսքի ընթացքը շարունակական է և ուղղագրական առումով՝ անբասիր: Անուշադրության գրեթե ոչ մի սխալ չկա, և սրբագրություններն էլ շատ սակավ են: Նրա գրվածքում

³⁴ Հմմտ. էջ 262 և 263: